

Тетяна Длугопольська,
викладач кафедри конституційного, адміністративного
та фінансового права юридичного факультету
Тернопільського національного економічного університету

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ: МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Досліджено законодавство про соціальний захист населення у історичному аспекті. Розглянуто ключові міжнародні акти із соціального забезпечення із їх характеристикою та визначенням ролі для прогресу соціальної держави. Обґрунтовано право на соціальний захист населення через основні права людини.

Ключові слова: соціальний захист, закон, соціальна політика.

Длугопольская Т. И.

История развития законодательства о социальной защите населения: международный аспект

Исследовано законодательство про социальную защиту населения в историческом аспекте. Рассмотрено ключевые международные акты, касающиеся социального обеспечения с их характеристикой и определением роли для прогресса социального государства. Обосновано право на социальную защиту населения через основные права человека.

Ключевые слова: социальная защита, закон, социальная политика.

Dluhopolska T.

The history of human's social protection law development: international aspect

The article deals with the research of laws about human social protection in historical context. The key international pacts of social protection are discussed with their characteristics and role in a progress of social state. The social rights as a basic human rights are formulated.

Keywords: social protection, law, social policy.

Постановка проблеми. Нові виклики, які стоять сьогодні перед державами світу та їх громадянами, пов'язані із військово-політичними конфліктами, загостренням міграційних проблем, продовольчими кризами, політичною корупцією, вимагають кардинальних реформ законодавства про соціальний захист у чіткій координації із стратегією модернізації економіки. Законодавство про соціальний захист охоплює два блоки гарантій: трудове законодавство та законодавство щодо соціального захисту. І якщо перше стосується регламентації суспільно-трудових відносин в аспекті регуляції трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами [1], то друге – обов'язків і гарантій держави щодо надання соціального забезпечення, що включає матеріальну підтримку громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості [2]. Саме законодавство про соціальний захист сьогодні зазнає суттєвих трансформацій, пов'язаних не тільки із розвитком держави добробуту, але й кризою публічних фінансів, тінізацією економіки тощо. Цікавим в цьому аспекті є дослідження історичної спадщини розвитку законодавства у сфері соціального захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам соціального захисту населення присвячені праці багатьох провідних вчених, зокрема: Р. Вілкінсона, Ф. Гаєка, А. Мюллер-Армака, Г. Мюрдаля, В. Ойкена, Т. Сарацина тощо [3, с. 60–74]. Серед вітчизняних дослідників соціальної проблематики доцільно виділити праці Т. Артёмової, О. Беляєва, З. Галушки, О. Головніної, А. Новака, Є. Ніколаєва тощо [4].

Невирішені раніше проблеми. На сьогодні порівняно мало праць присвячено генезису та розвитку законодавства про соціальний захист на міжнародному рівні. А тому метою статті є дослідження історичних аспектів розвитку законодавства у сфері соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. З давніх часів, коли люди почали усвідомлювати усі переваги самоорганізації у громади, виникла потреба у спільному захисті від різноманітних несприятливих життєвих ситуацій. Можна виділити кілька ключових періодів в історії людства, пов'язаних із намаганням обмежити вплив несприятливих життєвих обставин спільними зусиллями [5]:

1. В законах вавилонського царя Хаммурапі передбачалось укладання угоди між учасниками торгового каравану про сумісну відповідальність за збитки, яких зазнавав будь-хто з його членів Унаслідок розбійного нападу або пограбування.

© Тетяна Длугопольська, 2016

2. На території Стародавньої Греції практикувалися угоди купців-піратів щодо розподілу як доходів від торговельно-розбійницьких операцій, так і втрат внаслідок різноманітних морських небезпек. Таким чином, навіть грабіжники намагались убезпечити себе своєрідним соціальним захистом на випадок різного роду несприятливих обставин. У Стародавньому Римі передбачалась взаємодопомога членам римських професійних корпорацій, колегій, спілок на випадок захворювання, каліцтва, смерті для виконання культових обрядів, встановлення пам'ятників, допомоги сім'ям, що втратили годувальника.

3. Середньовічний соціальний захист передбачав надання соціальної підтримки як у випадку смерті, хвороби, каліцтва, що вилилось пізніше у особисте страхування, так і для відшкодування збитків внаслідок стихійного лиха, пограбування, що стало фундаментом розвитку майнового страхування. В межах середньовічного страхування відбувалось відособлення фондів, які обслуговували не тільки членів гільдії, а й сторонніх осіб (фонд для вдів, сиріт). Так звані родові й общинні взаємодопомоги, різноманітні державні страхові заходи, що зародилися і активно застосовувалися в епоху середньовіччя, можна сьогодні розглядати як поштовх до сучасних форм соціального захисту.

4. На початку XX ст. відбулося становлення системи соціального захисту громадян практично в усіх розвинутих країнах Європи (допомоги по безробіттю, у зв'язку із втратою працездатності, медичне страхування тощо) в тому інституціоналізованому вигляді, в якому воно існує й дотепер. Саме у XX ст. відбулося запровадження формальної системи соціального захисту із наданням грошової підтримки та належного медичного забезпечення громадянам тієї чи іншої країни. Розвиток різних форм соціального забезпечення від несистематичного приватного до систематичного державного вилився в універсальну людську потребу і право на соціальний захист в усьому світі.

Загалом, помітний прогрес у сфері соціального захисту асоціюється із післявоєнною Європою (після II світової війни), коли соціальна політика та соціальні видатки стали пріоритетом у стратегіях розвитку. Тим не менш, в різних модифікаціях соціальні ініціативи були властиві державам і у епоху Середньовіччя. В якості яскравого прикладу можна навести соціальні закони Великобританії – так звані Англійські закони про бідних, що виступали системою допомоги нужденним.

В історії «законів про бідних» розрізняють Старий та Новий періоди. Старий «закон про бідних» був прийнятий у часи правління Єлизавети I (1558–1603 рр.), тоді як Новий закон 1834 р. суттєво змінив попередній, замінивши локальну хаотичну систему управління високоцентралізованою з акцентом на масштабне створення великих робітних домів. У 1349 р. Едуард III видав Постанову про працівників, а пізніше – Статут про працівників, в яких навіть за умов скорочення на 30–40% кількості населення прописувалась необхідність виплати зарплат на встановленому достатньо низькому рівні з метою уникнення інфляційного зростання цін. «Закони про бідних» часів Тюдорів були кодифіковані – збір грошей для допомоги бідним перетворився із добровільного у обов'язковий податок, що збирався на рівні приходу. У 1535 р. був складений білль, яким створювалась система громадських робіт для боротьби із безробіттям, що фінансувалась податками на дохід і капітал [6, с. 157–166].

Перший повний збір законів про допомогу бідним з'явився в «Акті про допомогу бідним» 1597 р., а остаточно категорія «достойних бідних» закріпилася у Єлизаветинському законі про бідних 1601 р., об'єктивною основою появи якого стали важкі економічні умови в Англії XVI століття (висока інфляція, зростання населення, низькі врожаї зернових). Старий (Єлизаветинський) «закон про бідних» 1601 р. формалізував ранні практики допомоги бідним, які містилися у «Act for the Relief of the Poor» 1597 р., створивши систему, яка управлялася на приходському рівні та фінансувалась із місцевих податків. Відповідальність за бідних покладалась на приход – найменшу адміністративно-територіальну одиницю, яких налічувалось у Англії понад 13 тис. [7]. Керівництво приходу збирало податки з місцевого населення і напряму управляло соціальними трансфертами, допомагаючи бідним непрацездатним, забезпечуючи роботою працездатних та виплачуючи допомогу по безробіттю. Допомога тим, хто був хворий чи застарий для роботи, здійснювалась у вигляді виплат чи видачі продуктів харчування, одягу. У законі 1601 р. також йшлося про те, що діти і батьки відповідальні один за одного і літні батьки повинні проживати із своїми дітьми. Цей закон діяв у часи, коли населення було недостатньо численним, і наглядачі знали усіх безхатьків, могли ефективно визначити, хто дійсно заслуговує на допомогу залежно від життєвих обставин. Така система успішно забезпечувала соціальну стабільність до 1750 р., коли її довелось змінити для адаптації до зростаючої кількості населення, мобільності та регіональних варіацій цін [8].

«Закон про осілість» 1662 р. дозволяв надавати допомогу лише корінним жителям округу (за місцем народження, навчання, проживання). Усе це зменшувало мобільність робочої сили та затверджувало свого роду «інститут прописки» пауперів (від лат. pauper – бідний, незаможний): прихід, що був місцем їх

осілості, ніс за них відповідальність у разі виникнення необхідності виплати соціальної допомоги. Пауперу видавався так званий «сертифікат осілості», а з 1697 р. почалося маркування пауперів («стигматизація бідності»), які отримували допомоги. У 1723 р. був прийнятий «Акт про перевірку робітним домом». Згідно нього приходи отримували право вибору – надавати допомогу грошовими виплатами або організувати робітні дома, куди паупери, що потребували допомоги, направлялись у обов'язковому порядку на певний час, отримуючи там харчі, одяг та роботу [9].

Наступним кроком розвитку соціального законодавства стало прийняття «Акту про допомогу бідним» 1782 р., яким дозволялось створення міжприходських робітних домів з метою об'єднання фінансів. Акт зобов'язував приходських піклувальників надавати працездатним біднякам соціальну допомогу на дому, забезпечуючи їх роботою, яка відповідала їхнім «здібностям та фізичній силі». І лише коли бідняк відмовлявся від запропонованої роботи чи залишав її за власним бажанням, за рішенням суду він міг бути ув'язнений чи примушений до важкої фізичної праці терміном від 1 до 3 місяців [10, с. 449]. Проте поступове збільшення кількості населення, нестача продовольства та зростання цін на хліб, безробіття, а також поширення теорії мальтузіанства на початку ХІХ століття спричинили перегляд існуючого законодавства про бідних (скорочення обсягів допомог та кола реципієнтів), зробили більш жорсткими умови існування у робітному домі. Спочатку у 1816 р. з'явилися Акти Стурга-Борна [11, с. 134–158], однак вже у 1817 р. був призначений перший Комітет палати общин стосовно модернізації законодавства про бідних, а у 1832 р. – створена спеціальна Королівська комісія щодо вивчення законодавства про бідних, яка опублікувала свій звіт у 1834 р. Соціальна допомога стала менш доступною, однак більш централізованою.

Акт Королівської комісії 1834 р. став «новим законодавством про бідних», який скорочував державні дотації нужденним і поставив у центр соціальної допомоги робітний дім. Саме такі непопулярні серед населення ініціативи спричинили появу чартизму (від англ. Chartism – People's Charter). У 1836 р. у Лондоні з'явилось товариство робітників, де були розроблені головні пункти народної хартії: виборче право для чоловіків старше 21 року; таємне голосування; відміна майнового цензу для депутатів; рівні виборчі округи; річний строк парламентських повноважень [6, с. 157–166]. Отже, передумови сучасної соціальної політики Великобританії закладені у «New Poor Law Act» (1834 р.) та «Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain» (1842 р.) [12], хоча в класичному розумінні держава добробуту у Великобританії з'явилась лише у 1948 р. після прийняття National Insurance Act у сфері охорони здоров'я.

Стосовно континентальної Європи, то реформи соціальної політики пов'язуються із ім'ям канцлера Отто фон Бісмарка, який запровадив спеціальне законодавство про соціальний захист. Канцлер вважав, що страхування «робітничого стану» як складової частини «народного організму» повинно впливати із законних вимог робітника [13]. Практика застосування ухваленого Рейхстагом у 1871 р. «Закону про відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві» свідчила про його низьку ефективність, адже, незважаючи на те, що робітники мали право звертатися до суду з вимогами компенсації за каліцтво, правосуддя у 80–90% випадках відмовляло робітникам у таких компенсаціях. У 1881 р. канцлер пообіцяв у «Посланні робітникам» запровадження страхування від хвороб, нещасних випадків, допомоги по старості та інвалідності. І вже у 1883 р. в Пруссії з'явилась обов'язкова освіта, 1884 р. – перша програма страхування від нещасних випадків на виробництві, а у 1889 р. – пенсії за віком. Саме Німеччина стала піонером більшості соціальних програм у законодавстві демократичних держав світу. Законодавство про соціальний захист Отто фон Бісмарк розглядав як важливий крок на шляху до реалізації ще одного важливого задуму – закріплення територіальної єдності держави. Формально гарантом такої єдності, згідно з конституцією держави, були імперські відомства, які контролювали на місцях різноманітні інституції, створені для проведення господарської, культурної та соціальної політики. Загалом, період 1890-х рр. німецькі історики вважають часом зародження сучасної соціальної політики. Пізніше подібні до німецької моделі схеми соціального захисту запровадили країни Латинської Америки (Чилі, Аргентина, Бразилія, Уругвай), додавши інші типи ризиків: безробіття, втрата працездатності тощо. Скандинавські країни поширили право соціального захисту не лише на працівників, але й на членів їх родин. Світова економічна криза 1920–1990-х рр. надала новий імпульс системі соціального захисту, особливо у США та країнах континентальної Європи.

Універсальна потреба в соціальному захисті на початку ХХ ст. була визнана світовою спільнотою як основоположне право людини. Оскільки Міжнародна організація праці (МОП) була створена у 1919 р., досягнення в сфері соціального захисту стало основою її мандату. Підхід МОП до соціального забезпечення базується на правах, тобто для реалізації права на соціальне забезпечення використовуються міжнародно-правові документи в якості відправної точки, а безпосереднє право на соціальний захист визнається як право людини в основних документах, що регулюють ці права. Загальна Декларація прав людини, прийнята Генеральною

Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., є першим в історії міжнародних відносин актом, у якому було наведене широке коло прав і свобод людини у різних сферах суспільного життя, яких мають дотримуватись і поважати всі, без винятку, держави [14]. У Декларації подано положення, що виражають основні ідеї права соціального забезпечення, його принципи. Перш за все, соціальні права визнаються за всіма людьми незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища (ст. 2). У ст. 22 зазначено, що кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності й для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній та культурній галузях, за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури й ресурсів кожної держави. Соціальний захист має абсолютний характер і не може бути обмежений національним законодавством, тобто нормативними актами не можна позбавляти соціального захисту окремих категорій громадян.

Право на соціальне забезпечення і соціальний захист людина має за умови настання обставин, яким закон надає правового значення. Декларація наводить основні з них, а саме: безробіття, хвороба, інвалідність, удівство, старість, материнство, дитинство. Теоретичними засадами для визначення прожиткового мінімуму є ст. 23, 25 Декларації. У п. 1 ст. 25 зазначається, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї. У п. 3 ст. 23 уточнюється, що кожний, хто працює, має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людині існування її самої та її сім'ї, а в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення. Декларація відносить сім'ю, дітей і жінок, які мають малолітніх дітей, до найбільш вразливих груп населення. З метою їхнього захисту, в міжнародному акті зазначено, що сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави (п. 3 ст. 16), що материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу (п. 2 ст. 25). Декларація вимагає гарантування з боку держави безплатності хоча б початкової та загальної освіти (п. 1 ст. 26).

II світова війна та післявоєнний період сприяли розвитку системи соціальної підтримки на національному, регіональному та міжнародному рівнях із визнанням права на соціальний захист як невід'ємного права людини. Європейська соціальна хартія, яка підписана 18 жовтня 1961 р., а 3 травня 1996 р. прийнято переглянута редакція цієї Хартії, яка набрала чинності 1 липня 1999 р., розкриває зміст таких прав людей у сфері соціального забезпечення, як: право на соціальне забезпечення (ст. 12); право на соціальну та медичну допомогу (ст. 13); право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист (ст. 16); право трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу (ст. 19); право жінок, що працюють, на охорону материнства (ст. 8); право на охорону здоров'я (ст. 11); право на користування соціальними службами (ст. 14) та ін. У Хартії дається перелік не лише соціальних, а й економічних прав. Критерієм їх розмежування служать сфера праці (економічні права) і життєдіяльність людини поза сферою зайнятості (соціальні права). Взяті на себе зобов'язання держави виконують за допомогою законів або правил, угод між роботодавцями та організаціями працівників, а також за допомогою поєднання цих двох методів та інших відповідних засобів. Хартія передбачає механізм контролю за дотриманням державами взятих на себе зобов'язань [15].

Наступним кроком в сфері законодавчого забезпечення соціального захисту на міжнародному рівні стало прийняття Європейського кодексу соціального забезпечення, який був підготовлений у співробітництві з МОП та підписаний державами-членами Ради Європи 16 квітня 1964 р. Кодекс і протокол до нього гарантують мінімальний рівень соціального захисту, включно з медичним обслуговуванням, виплату допомог у разі хвороби і тимчасової непрацездатності у зв'язку з виробничими травмами, допомог у зв'язку з народженням дитини, у разі безробіття, інвалідності, в разі смерті годувальника, а також сімейні допомоги і пенсії. Переглянутий і доповнений варіант Кодексу 1990 р. враховує зміни в законодавстві, що стосується соціального забезпечення в країнах, які входять до Ради Європи і закріплює розширені норми соціального захисту. Цей Кодекс є орієнтиром європейської моделі соціального захисту населення, заснований на ідеї соціальної справедливості. Країни, що підписують цей документ, зобов'язуються «підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення [16]. Підписавши 10 листопада 2016 р. Європейський кодекс соціального забезпечення, Україна, як член Ради Європи, підтвердила рішучість дотримуватися своїх зобов'язань, взятих при вступі до цієї Організації, а саме: принципів демократії, верховенства права та захисту прав людини [17]. Підписання Кодексу підтверджує, що Уряд України спрямовує свої зусилля на повну адаптацію національного законодавства у соціальній сфері до європейських стандартів, визначених багатосторонніми міжнародними інструментами Ради Європи, якими є Європейська соціальна хартія (переглянута) та Європейський кодекс соціального забезпечення.

Не менш важливим законодавчим актом в сфері соціального захисту є Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. і ратифікований УРСР 19 жовтня 1973 р. Значну увагу в Пакті приділено правам людини у сфері соціального захисту населення, де не лише підтверджені зазначені права, що були проголошені в Загальній декларації прав людини, а й значно розширені, що зобов'язує держави гарантувати їх належними ресурсами [18]. Відповідно до ст. 9 Пакту, держави визнали право кожної людини на соціальне забезпечення, включно з соціальним страхуванням. У ст. 11 Пакту підтверджується, що держави визнають не лише право кожного на достатній життєвий рівень, а й на неухильне поліпшення умов життя як його, так і його сім'ї, зобов'язуючись при цьому вживати заходи щодо забезпечення реалізації цього права.

Ще одним міжнародним законодавчим актом в сфері соціального захисту стала Декларація соціального прогресу і розвитку, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 11 грудня 1969 р., в якій підкреслено, що соціальний прогрес і розвиток мають спрямовуватися на постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства шляхом досягнення, зокрема, таких головних завдань: подолання голоду і недоїдання та гарантія права на належне харчування; ліквідація злиднів і забезпечення неухильного підвищення рівня життя, а також справедливого і рівномірного розподілу прибутків; досягнення найвищого рівня охорони здоров'я й забезпечення охорони здоров'я усього населення, по можливості безоплатного забезпечення всіх, особливо осіб, які мають низький прибуток і великі сім'ї, задовільним житлом і комунальним обслуговуванням; надання всебічного соціального забезпечення і послуг соціального піклування та ін. [19]. Серед інших міжнародних законодавчих актів у сфері соціального захисту можна виділити і Декларацію прав дитини (1959 р.), і Конвенцію про права дитини (1989 р.), і Конвенції МОП: №102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.), №117 «Про основні цілі і норми соціальної політики» (1962 р.), №118 «Про рівноправність громадян держави та іноземців і осіб без громадянства в галузі соціального забезпечення» (1962 р.), №157 «Про встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення» (1982 р.) та ін.

Висновки. Швидкі процеси глобалізації ринків та робочої сили, трудова міграція, періодичні фінансові кризи стали новими викликами для системи соціального захисту, адже і до сьогодні 75–80% населення світу проживають в статусі соціально незахищених. Всезагальне визнання принципу, що кожне суспільство відповідальне за соціальний добробут громадян і повинне забезпечити мінімальні соціальні стандарти, прийшло після Світового саміту соціального розвитку 1995 р., ухвалення Цілей розвитку тисячоліття 2000 р., а також Світового саміту ООН 2005 р.

Загалом, законодавство у сфері соціального захисту має давню історію – від перших «законів про бідних» у добу Середньовіччя до Декларації з прав людини та Європейського кодексу соціального забезпечення. Соціальні ризики у період загострення економічних та політичних криз вимагають посилення соціального захисту громадян незалежно від місця їх проживання та особистого внеску у суспільний добробут. А тому розвиток законодавства у сфері соціального захисту триває і усе більше фокусується на концепції прав людини щодо гарантування їй мінімального рівня матеріального добробуту на безумовній основі.

Список використаної літератури

1. *Трудове законодавство: структура та практика застосування* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hrliga.com/index.php?module=profession&op>.
2. *Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/16/98>.
3. *Соціальна економіка : Навч. посіб. / О. О. Беляєв, Є. Б. Ніколаєв, А. В. Келічавий та ін.* – К. : КНЕУ, 2014. – 481 с.
4. *Модернізація управління національною економікою : матеріали 4-ї Міжнародної наук.-практ. конференції (Київ. – 24-25 листопада 2016 р.)*. – К. : КНЕУ, 2016. – 394 с.
5. *Страхування : підруч. / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич, Р. В. Пікус та ін.* – К. : Знання, 2008. – 1019 с.
6. *М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження) : моногр.* – К. : Наукова думка, 2015. – 363 с.
7. *Барлова Ю. Е. Английское законодательство о бедных в XVIII – первой половине XIX века // Ярославский педагогический вестник.* – 2010. – №3. – С. 27–31.
8. *Population Growth in the Age of Peel* [Electronic resource]. – Open mode : <http://www.historyhome.co.uk/peel/social>.
9. *Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии.* – К. : Наукова думка, 2004.

10. Гаген В. А. *Право бедного на призрение*. – СПб., 1907.
11. Ерофеев Н. А. *Промышленная революция в Англии и идея классов // История социалистических учений : сб. статей*. – М., 1981.
12. Gough I. *European Welfare State: Explanations and Lessons for Developing Countries [Electronic Resource]*. – Open mode : // <http://eprints.lse.ac.uk/36613>.
13. Матвеев С. О. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність / С. О. Матвеев, Г. В. Музиченко // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 6. – С. 134–149.
14. *Universal Declaration of Human Rights // International Human Rights Law Selected Documents*. Europa-Institut of Saarland University. – Verlag Alma Mater, Saarbrücken, 2015. – P. 17–22.
15. *Європейська соціальна хартія [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>.
16. *Європейський кодекс соціального забезпечення [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>.
17. *Підписано Європейський кодекс соціального забезпечення [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://hrliga.com/index.php?module=news&op>.
18. *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
19. *Декларація соціального прогресу і розвитку [Електронний ресурс]*. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2016.